

ZAMANA YOLCULUK: DİVAN ŞİİRİNDE SAAT VE SAAT ÇEŞİTLERİ

*Gülay DURMAZ**

ÖZET

Zamanı ölçmek, insanoğlu için her zaman çok önemli olmuştur. Bugün kullandığımız saatlere ulaşıncaya kadar, pek çok yöntem denenmiş ve zamanın düzenlenmesine çalışılmıştır. Bu aşamada birçok saat çeşidi de ortaya çıkmıştır. Bu makalede saatin ve saat çeşitlerinin gerçek dünyadaki gelişiminin Divan şiirine yansımaları izlenmeye çalışılacaktır. Bunun için Divan şairinin, hayal dünyasının yolculuğunda saat ve zaman konusuna nasıl yer verdiğini gösteren beyitler, bu konudaki yol göstericiler olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, zaman, saat, saat çeşitleri.

TRAVEL TO TIME: CLOCK AND CLOCK TYPES IN DIVAN POETRY

ABSTRACT

Measuring time has always been essential for humans. Until we had the modern day clocks, various techniques had been used, and time had been tried to be regulated. During this process many different types of clocks emerged. In this article, reflection of clock and its progress in the real world on the Divan poetry will be examined. Couplets revealing how the topic of clocks and time was held in the trips to the imaginations of the Divan poet will lead the way in this examination.

Key words: Divan poetry, time, clock, clock types

İnsanoğlunun zamanla ilgili düşünceleri çok eskilere gitmektedir. Zamanı yıllara, aylara, günlere, saatlere bölme çabası bu tarihsel gelişimin ürünüdür. Günümüze gelinceye kadar zamanı ölçmek için çok çeşitli saatler kullanılmıştır. Doğal olarak Divan şairi de ilerleyen yüzyıllar içinde değişik biçimlere bürünen saati şiirlerinde kullanmıştır. Saat, Divan şiirinde hem zaman bildiren soyut bir kavram hem de fiziksel bir aygıt olarak yer almaktadır. Bu makalede, divan şiirinde kullanılan saat ve saat çeşitleri üzerinde durmaya çalışılacaktır.

Divan şiirinde görülen saat kullanımı ile ilgili örnekleri daha iyi anlamlandırabilmek için saat ve tarihi ile ilgili bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Saat, TDK sözlüğünde şu şekilde tanımlanmıştır:

* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: cavdurel@yahoo.com

1-Bir günlük sürenin yirmi dördte birine eşit, altmış dakikalık zaman dilimi, zaman parçası.
2-Vakit, zaman 3- Bir isin yapıldığı belli bir zaman. 4- Günün hangi saati olduğunu gösteren alet.
5- Sayaç (Türkçe Sözlük, 1998-1873)

Giyim Kuşam sözlüğünde saat tanımlaması şöyledir:

Üstte taşınan çok lüzumlu bir alet, hem erkek hem kadın süs eşyalarındandır. Saatler 1- Koyun saatleri: sekiz, on santim çapında ilk büyük saatler, hususi örgü keselerin, kumaştan, özellikle kadifeden yahut deriden yapılmış kılıfların içinde kuşak kıvrımında veya koyunda taşınırlardı. 2-Erkek cep saatleri 3-Hançer saatleri 4- Kadın göğüs saatleri: Bizde kadınların saat kullanması XIX. yüzyılda Avrupa yapısı saatlerin yayılması ile başlamış, erkekler için cep saatleri yapılırken kadınlara da esvaplarının göğsüne altından kendi iğnesi iliştirilip asılır saatler yapılmıştır. Erkek saatlerinden daha küçük olan bu saatler, nefis mine nakışlı ve elmaslı kapakları ile bir hanım göğsünü süsleyen mücevher arasına girmiştir. 5-Kadın ve erkek kol saatleri 6-Kadın bilezik saatleri 7- Kadın yüzük saatleri (Koçu, 1969:198)

Onay, “Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı” isimli eserinde saatle ilgili şunları söylemektedir:

Hazret-i Yusuf zindanda iken mucize olarak saati keşfetmiş. Bundan dolayı saatçilerin piridir. Saatin yirmi dört saatte 156 defa vurması Yûsuf isminin ebced hesabıyla 156 olmasından ileri gelmiş. Saatler; asma, çalar, duvar, cep, koyun, kum, güneş saati isimlerini alır. (Onay, 2000:385)

Saatin tarihi, zamanı öğrenme ihtiyacıyla başlar ve günümüze kadar da çeşitli aşamalardan geçerek gelir. İlk çağlardan itibaren insanoğlu, güneşe ve yıldızlara bakarak iklimde ve hava sıcaklığındaki değişimleri takip ederek düzenli hareketleri gözlemleyerek zamanı anlamaya çalışmış, zamanı ölçmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Önceleri mevsimleri, ekim ve hasat dönemlerini bilmek yeterli olurken giderek daha küçük zaman birimlerine ihtiyaç duyulmuştur. Yıl, aylara ve haftalara bölünmüştür. Geceyi gündüze benzer kılma çalışmaları, günü daha küçük birimlere ayırmayı gerektirmiştir. Bu zaman birimlerinin tarihi takvimle paralellik gösterir. Sümerler, yılı, günü ilk olarak birimlere bölmüşler, zamanı ölçmeye başlamışlardır. Bu çabalar, Mısırlılar, Babiller, Yunanlılar ve Romalılarla devam etmiştir. Zamanı ölçmek için ilk çabalar, güneş saatiyle başlamış, su saatleri, kum saatlerinden günümüz atom saatlerine kadar çeşitli saatler icat edilmiştir. Saatin gelişimi sırasıyla: Güneş saatler, su saatler, kum saatler, ateş saatler, mekanik saatler, quartz saatler, atom saatleri olarak sıralanabilir (Kıncal, 2006: 30-31).

Saatlerin tarihsel yolculuğunu içeren bu kısa bilgilerden sonra Osmanlılarda zamanın nasıl belirlendiğinden bahsetmemiz konumuz için gerekli olmaktadır. Zamanı bilmek kişinin olduğu kadar devlet düzeni için de gereklidir. Toplum düzeni sağlamak için güneşin doğuşu ve batışı yararlı olmuştur. Ancak günün herhangi bir saatini dolayısıyla namaz vakitlerini bulmak için alete gereksinim vardı. Osmanlı Türklerinde zamanı tayin oldukça gelişmişti. Su saatleri ile günün herhangi bir anını tayin etmeyi başarmışlardır. Büyük camilerde kurulan muvakkidhaneler zaman tayin merkezleri idi. Bu merkezde, ilk defa İslam’da yapılan ve kullanılan astrolab ve rub’u tahtaları ile herhangi bir anda gözlenen güneş yüksekliği ile çok kısa bir zamanda dakika mertebesinde zaman tayin edilmiştir. Bulutlu günlerde ise zaman ancak su saatleri belirleniyordu. İslam’da zaman ayrıca önem taşıdığı için, halkın zamanı kolayca bulmaları için büyük cami duvarlarına güneş saatleri yapmışlardır. İstanbul camileri gerçekten bir güneş saati hazinesine sahip olmaktadır. Mekanik saatin Türkiye’ye 1577’de girdiğini İstanbul’da Tophane sirtlarında büyük bir rasathane kuran Takiyüddin’in eserlerinden alat-ı Rasadiye Li Cic-i Şehinşahiye adlı eserde yer alan bir minyatürde rasathane aletleri arasında bir saatin bulunması ile anlaşılabilir (Dizer, 1983:13).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/2 Spring 2012

Türkler, Araplar ve İranlılar uzun süre güneş, kum ve su saatlerini kullanmışlardır. Evlerde su ve kum; cami, medrese, rasathane, kitaplık gibi yapılarda daha çok güneş saati tercih edilmiştir. Osmanlılarda mekanik saatin yapımı XVI. yüzyıl sonlarında, XVII. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Topkapı Sarayı müzesinde XVII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı saatlerinden örnekler bulunmaktadır. Dönemlerine göre değişik formları ve teknik özellikleri bulunan XVII. yüzyıl örneklerinin geleneksel usturlab formunu sürdürdükleri dikkati çeker. XVIII. yüzyılda daha çok İngiliz saatlerinin etkisinde, değişik formlarda saatler yapılmıştır. XIX. yüzyıl. Türk saatçiliğinin en önemli dönemidir. Özellikle raf üzerine konmak üzere hazırlanmış, ağırlıkla işleyen saatler çoğunluktadır (Büyük Larousse, 1985: 10001).

Saat merakı önce Osmanlı sarayında başlamış ve devlet ileri gelenleri ile zenginler arasında ilgi görmüş. Daha sonra da halka yayılmıştır. Özellikle XVII. yüzyıl bir saatçilik piyasasının oluştuğu dönem olmuştur (Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 1994: C.6-379).

Saat, gerçek hayattaki kullanımına paralel bir şekilde Divan şiirine yansımış mıdır? Bu yansıma Divan şiirinde ne şekilde görülmektedir? Bu soruların cevaplarını araştırabilmek için çeşitli yüzyıllara ait Divanlar taranmıştır. Özellikle XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki Divanlardan içinde saatle ilgili beytlere rastladıklarımız şöyle sıralanmaktadır: Muhibbî, Sun'î, Selikî, Hayâlî, Nabî, Eğridirli Şeyhî, Şeyhülislam Yahya, Fehim-i Kadim, Âgah, Seyyid Vehbi, Sabit, Şeyh Galip, Tab'î, Nazir İbrahim, Ref'i Kâlâyî, Murad Emrî ve Diyarbakırlı Osman Nuri Paşa. İlgili beyitler, iki ana grupta toplanmıştır. Birinci grup, saatin zaman bildirdiği soyut bir kavram olarak kullanıldığı örnekleri içerirken; ikinci grup, saatin fiziksel bir aygıt olarak görüldüğü örneklerden meydana gelmektedir. Bu iki ana grup da kendi içinde alt başlıklara ayrılmaktadır.

I. Saat-Zaman

1. Zaman Birimi

Zaman bildiren soyut bir kavram olarak saat, değişik biçimlerde kullanıma açıktır. Bunlardan biri, bir gün boyunca yirmi dört kez yinelenen altmış dakikalık zaman birimi olarak saat kavramının ele alınmasıdır. Örneğin Muhibbi, geçici olan bu dünyada vaktin ancak bir iki saat olduğuna değinmektedir:

Dilâ magrûr olup virme gönül bu dâr-ı dünyâya

Hakikatle nazar kılsan hemân bir iki sâatdür

Muhibbî (G.921/7-300) ¹

Saat yine zaman kavramı olarak kullanımı Nabi'de karşımıza çıkar. Bir saatlik eğlencenin ardından gelen bin saatlik baş ağrısıdır diyen şair baş ağrısının çokluğuna değinmektedir:

Bin sâat olur derd-i ser-i renc-i humârı

Bu bezmde bir sâat eger âlem idersen

Nâbî (G. 475/5-819)

¹ Beyitlerden sonra verilen numaralara sırasıyla şiir, beyit ve sayfa numaralarıdır. Bu numaralar kaynakçada yer alan Divanlara aittir.

2. Herhangi Bir Vakit

Zaman akışı içinde herhangi bir an ya da dönem, vakit olarak bakıldığında saat, bazı beyitlerde değişik biçimlerde kullanılmıştır. Şeyhi'ye göre sevgilinin lütfunu göstereceği ya da meclise geleceği saat bellidir. Şair bu vakti beklemektedir:

Şeyhiyâ luffun bilir vaktin o şah-ı dil-nevâz
Sâati vardır zuhur eyler görürsün nâ-gehân
Eğridirli Şeyhî (G. 120/5-207)

Yârün bilürüz bezmümüze ragbeti vardır
Amma ki zamânın gözedür sâati vardır
Nâbî (G. 80/1518)

Sevgilinin bulunduğu yer Kabe gibidir. Bu yerin tozuyla göz şişesi o saat dolmalıdır:

Rîk-i harem-i Ka'be-i kûyunla habîbüm
Tolaydı gözüm şişeleri kanı o sâat
Selikî (G.8/3-208)

3. Her Saat

Sabit, âşıkların her saat dert çektiklerini belirtmektedir:

Beher sâat şu derd-i rişteyi heb gösterürlerdi
Derûn-ı hali ger setr olmasa uşşâk şânından
Sabit (G.265/7-484)

Sevgilinin yolunu gözleyen şairin her saati bu sayede hoş geçmektedir:

Hâk-i râhiyle tolaldan ey Muhibbî gözlerüm
Hamdülillah hoş giçer bu nev ile her sâatüm
Muhibbî (G.1907/5-567)

4. Saati Saatine Uymaz

Bir kimsenin durumu, huyu ve davranışlarını sık sık değiştirmesi anlamındaki “saati saatine uymamak” deyiminden yararlanarak şair sevgilisinden duyduğu sıkıntısını dile getirmektedir:

Turkish Studies

Sâatı sâata uymaz bize toğrı gelmez

Bozdurur niyyetimiz havfım odur ol hod-kâm

Şeyh Galib. (G.218/3-371)

5. Eşref Saati

Eşref saati, Bir işi yapmak için uğurlu ve uygun sayılan zamandır. Osmanlılar döneminde önemli törenlerin, savaşların ve toplantıların zamanını, müneccimbaşı yıldızların konumunu gözleyerek saptar. Bu zaman yıldızların konumu yorumlanarak uğurlu sayılan bir tarihe denk getirilirdi (Büyük Larousse, 1985:10001). Uğurlu vakti belirtmeye yarayan bir başka tabir de “saat-i muhtar”dır. Bu tabir de eşref saati ile aynı anlama gelmektedir (Pakalın, 1983:73)

Şeyhülislam Yahya, Sultan Murat Han için yazdığı kasidede sefer için uğurlu zamandan söz etmektedir:

Mukayyedmiş meger bir sâat-i sa`d-ı mübarekle

Sefer vaktini ta`yîn eyledi nev-rûz-ı sultânî

Şeyhülislam Yahya. (K.7 /8-24)

Şair, eşrefi saatte doğmuştur derken uğurlu zamandan bahsetmektedir:

Kara tonlu Ka`bedür biri birisi kıblegâh

Eşrefi sâatde toğmuşdur sanasın mihr ü mâh

Bu sanemlerdür iden İslâm mülkini tebâh

Biri Eşrefoglu birisi Üzümcüzâdedür

Sun`î (Murabba 4/2-439)

Mesnevilerde de uğurlu zaman/saatten söz edilir. Bu zaman yıldızlara bakılarak ayarlanır. Örneğin Hüsrev ü Şirin mesnevisinde bu durum söz konusudur. Nücum ehli, yıldızların konumuna bakarak uğurlu saati tespit etmektedir: (Tavukçu, 2000:222)

Çü bu kavmün sözün gûş eyledi şâh

Nücum ehline buyurdı şehen-şâh (4017)

Ki sa`y idüp bulalar hayr-sâat

Ola ol sâat içinde saâdet (4018)

Çün ol didükleri sâat bulundı

Bu kâr-ı hayr için ikdâm olundı (4020)

Lâmi`î'nin Vâmık u Azrâ mesnevisinde, kahramanların hayatları, yıldızlar ve onların hareketlerinden çıkan sonuçlarla yönlendirilmiştir. Kahramanlar hem-hâl olurken; düğün, nikâh, doğum gibi hadiseler, ilm-i nücûma göre uğur getirecek zamanda yapılmıştır. Mesnevide, Taymûs Hanla Turan Sultanının kızının evlenmelerinde, Taymûs Han; bu evliliğin kendisine “uğur” getirip getirmeyeceğini öğrenmek için müneccimleri toplayıp onlara ziyâfet verir. Vâmık'ın babası

Turkish Studies

Taymûs Han, hikmet erbâbına “felek size usturlab olsun. Ay ve Güneş de yıldız kümesi olsun ve çarhın halini bana söyleyin” diye emreder ve onlardan uğurlu saati bulmalarını ister: (Akpınar, 2002:34)

Bulasız bir sâat-i ferhunde-fâl
Şübhe götürülsün berksün kıl ü kâl (709)

6. Biyolojik Saat

Canlılarda her türlü olayın oluşmasına ayrılan süre (Büyük Türkçe Sözlük, 1998:1873). Şair, vücudu saate benzetmektedir:

Vücutu gör ki heman ayly günlü sâatdür
Dakika fevtini itmez subh-ı mesâ yürüdür
Nazir İbrahim (G.266/4-597)

II. Saat Çeşitleri

1. Kum Saati

Kum saati, işlemin süresi için bilinen bir zamanda aynı şeffaf kaptan aşağıya kum tanelerinin dökülmesini sağlayan bir saattir. Eğer sadece bir cam kullanılmışsa işlemin bitiminde yeniden başlatmak için ters çevrilirdi. Kimi zaman saatleri tersine çevirmeye gerek olmaksızın, ölçülmüş zaman uzunluğunu genişletmek için, kum saatleri sıra halinde arka arkaya kullanılıyordu (Korkmaz, 2010: 12-13). Divan şiirinde sevgilinin yolunu gözleyen âşık, onu çoğu kez gözü kum saati olmuş beklemektedir. Bazen gönül, bazen de felekle kum saati arasında ilişki kurulmuştur.

a. Kum Saati-Bekleyiş

Divan şiirinde kum saati kullanımı gerçek yaşama paralel olarak XVI. yüzyıl şairlerinde sıkça görülmektedir. Bekleme unsuru olarak ele alındığında göz, kum saatine benzemektedir. Örneğin şair padişah Muhibbî, ayağının toprağı sanki gözlerimde görünür; o bir tozdur, gözümün şişesi de ona saattir, diyerek sevgiliye olan özlemini dile getirmektedir:

Hâk-i kademün dîdelerümde görünür san
Bir rigdurur şişe-i çeşmüm ana sâat
Muhibbî (G. 198/2-97)

Sun'î ve Hayalî de çektikleri hasreti benzer bir şekilde anlatmaktadır:

Gözüm izün kumıyla yarın idem şişe-i sâat
Görem rûz-ı kıyâmet mi uzundur yâ şeb-i hasret
Sun'î (G. 9/1-452)

Vücudumun şişesi, geçilecek yolunun kumuyla dolu. Saatim yıl, ay, hafta ve gün ile geçer diyen Muhibbî vücudunu kum saatine benzeterek yine sevgiliyi beklemektedir:

Turkish Studies

Reh-güzârun kumu ile şişe-i cismüm tolu

Sâl u mâh u hafta vü rûz ile giçer sâatüm

Muhibbî (G.1827/5-545)

Hayalî, taş yürekli sevgiliye seslenerek onu nasıl beklediğini anlatır:

Şîşe-i çeşmüm yolun kumu ile ey seng-dil

Pür edüp her gün bu nev ile geçürdüm sâatüm

Hayâlî (G.334/5-205)

Sevgiliyi bekleme saatini dolduran Muhibbî, “Ayağının toprağıyla yine gözümün şişesini doldurdun. Hey kıyamet boylu, ayağa kalk vakit oldu, saat bekleriz” demektedir:

Hâk-i pâyunla pür itdün şişe-i çeşmi henüz

Hey kıyâmet kâmet it vakt oldu sâat beklerüz

Muhibbî (G.1213/4-382)

b. Kum Saati- Gönül

Divan şiirinde karşımıza çıkan örneklerde gözden başka gönül de kum saatine benzetilmektedir. Gönül-kum saatini ilişkisi, ya gönlün içinin de paramparça olması dolayısıyladır. Örneğin Fehim-i Kadim, yarasının içini yığın yığın elmas kırıkları ile dolu bir saat şişesine teşbih ederken gönlünün ne derece kırıldığını ifade etmeye çalışmaktadır:

Dil-şikestem ol kadar kim şişe-i sâat-misâl

Zahmum içre sûde-i elmas tûde tûdedür

Fehim-i Kadim (G.68/3-289)

Âgâh ise gönlünü, bazen dolu bazen boş oluşu bakımından, kum saatine benzetmektedir:

Degül pür-hûn şümar-ı rik-i mihnetden gözüm

Misal-i şişe-i sâat gönül hem geh tehî geh pür

Âgâh (G. 101/5-287)

c. Kum Saati-Felek

Felek kum saatine benzer, insan ömrünün zamanını ayarlar. Ömür ne kadar uzun da olsa bu dünyada yaşanan kısacık bir hayattır. Muhibbî, feleği; kum saatinin şişesi, içindeki kumları da insan ömrü olarak değerlendirerek, aslında ne kadar uzun yaşarsan yaşa insan yaşamı dünya içinde bir saattir, diyerek yaşanan hayatın kısalığı ve dünyanın geçiciliği üzerinde durmaktadır:

Ola kumlar sağışınca ömrüne hadd ü aded

Gelmeye bu şişe-i çarh içre bir sâat gibi

Turkish Studies

Muhibbî (G.2627/4-763)

Kumlar sayısı kadar ömrüne sayı ve sınır olsun. Buna rağmen bu felek şişesi, dünya içinde bir saat gibi gelmez:

Şişe-i sâat gibidür bu felek
Gah zire gah bala ile derk
Usrı yüsri taakib itmede
Gice ile gündüzi gör itme şekk

Nazir İbrahim (Kıta/159-894)

ç. Kum Saati- Cömertlik

Divan şiirinde kum saati, şairin hayal dünyasını yeni ufuklar açmıştır. Öyle ki saate bakan şair orijinal benzetmelerle şiirini donatmıştır. Örneğin kum saatindeki kumun akış biçimini ele alan şair, saatin kendi ağzındaki lokmayı aynı kâsenin ağzına bıraktığını belirterek cömertliğin bu kumun akış şeklinden öğrenilmesi gerektiğini söylemektedir:

Reh-i îsârı öğren saatin rik-i revânından

Fem-i hem-kâseye kor lokmayı kendi dehânından
Sabit (G.265/-484)

d. Kum Saati-Peri

Kum saatinin içindeki kumların görünümünü, ipliğin işlenmesi gibi yorumlayan şair, saati içindeki perinin gönül kumaşından bürümcük iplik işler gibi gördüğünü belirtmektedir:

Degül sâat derûn-ı şişemizde bir perî vardır
Bürüncek iplik işler gerd-i deşt-i dil ketânından
Sabit G.(265/2-484)

e. Kum Saati-Pazarlık

Kum saati pazarlık süresini ayarlamakta da kullanılmaktadır:

Âşık-ı deryâ-dile hep gösterip alış veriş
Nev-resân ile kurar kum sâatiyle bâziçe
Kâlâyî(Berây-sâat 11-376)

2. Mekanik Saatler

İlk mekanik saatlerin, çanların çalınabilmesini sağlamak amacıyla kiliselerde kullanıldığı düşünülmektedir. İlk başlarda saatler zaman göstergelerinden çanların kendiliğinden çalmasını sağlamıştır. Hatta okuma yazma oranının düşük olması nedeniyle saatlere rakam yerine çan sesi

çalması gerektiğine inanılmıştır. İngilizce’de saat anlamına gelen clock kelimesi Latince ”clocca”dan gelmektedir ve “çan” anlamındadır. Daha sonra bütün saatleri tanımlamaya başlamıştır (Kıncal, 2006:39). Gerçek anlamda saati, günlük kullanıma sokan isim İngiliz Christian Huygens’tir. Bundan 327 yıl önce 23 Ocak 1675’te C.Huygens zaman ayarını sağlayan yaylı balansı saatin içine sokmayı başarmıştır. Saatlerin doğal parçaları olarak kabul ettiğimiz akrep ve yelkovanın saate uygulanması ise ancak 1690 yılında gerçekleşmiştir.

XVII. yüzyıl başları Osmanlı dönemi, İngiliz ve Fransız saat teknikleri kullanılarak İstanbul’da saat üretiminin gerçekleştirildiği dönemdir. XIX. yüzyıl Türk saatçiliği için aşama yapılan bir dönem olmuştur.² Divan şiirinde mekanik saatlerin geçtiği beyitlerde yukarıdaki açıklamalara benzer özellikler göze çarpmaktadır.

Nâbî, zamanın yeni heveslileri saat bulunca demekle saatin XVII. yüzyılda yaygınlaşmış olduğunun şiire yansımaları da bir şekilde göstermektedir:

Bulunca nev-hevesân-ı zamâne bir sâat

Ne pîç tâba düşerler tolandurıncaya dek

Nâbî (G.406/4-766)

a. Saat-Çan

Manastırlarda çanlar günde yedi kez, dua saatlerinde çalınırdı. İnsanlar ya değişken dünyevi saate göre ya da manastırların ruhani saatine göre günlük hayatlarını düzenlerlerdi (Korkmaz, 2010:16).

Bu bilgiler ışığında aşağıdaki beyti ele alırsak Selikî; saat ve çan ilişkisine değinerek zamanının sürekli ağlayarak geçtiğini söylemektedir:

Deyr-i cihânda ey sanem sorsan benüm evkâtımı

Feryâd u nâleyle geçer her sâatüm gûyâ ceres

Selikî (G. 28/2-225)

b. Saat-Hediye

XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa Devletleri hükümdarlarından Osmanlı sarayına armağan olarak gelen saatler, başta padişah olmak üzere diğer hanedan mensupları ve saray görevlileri arasında yeni bir merak doğmasına yol açmıştır (Dünden Bugüne İstanbul, 1994:379).

Saatler eskiden beri sultanları ve kralları etkilemek için gönderilen hediyelerin başında gelmiştir. Doğu’ya diplomatik hediye olarak saat gönderme geleneği uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Bu hediyelerin yüksek standardı her zaman korunmuştur (Kıncal, 2006:75). Eskiden beri var olan saat hediyesi günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

XVIII. yüzyıl şairlerinden Nazir İbrahim’in en önemli dostu Arslan Paşa-zâde Mustafa Bey’dir. İkisinin arasındaki arkadaşlık şiire de yansımıştır. Mustafa Bey’in kendisine saat hediye edişini “Arslan Paşa-zâde Mustafa Beg Erkeri Kesri’de Sâat İhdâ İtdükde” başlıklı kıtasında dile getirmiştir: (Şengün, 2006: 67)

² <http://www.msxllabs.org/forum/muhendislik-bilimleri/27024-onemli-icatlar-saat-ve-tarihcesi.html#ixzz1oREAub5R>

Bilmeyüp vaktimüzi kalmışiken hayretde

Rûz-ı rûze bize rahat virdün

Vakt-i imsak ile iftarımızı

Bilmege lûtf ile sâat virdün

Nazir İbrahim (Kıta/44-866)

c. Saat-Kalp Atışı

Aslında kalp atışı, saat gibidir. Kalp, insan ömrünün saatidir. Kalp, insanın ömrünün zamanını ayarlamaktadır. Kalple saat arasındaki bu benzerlikten yola çıkan şair, “nasıl ki saatim doğru ilerlesin diyen adam onu sildiriyorsa kalbini de günah pasından tövbeyle temizlemelidir” demektedir:

Kalbini tevbe ile jeng-i günehden pâk it

Sildirir togrı yürisin diyen âdem sâat

Refî Kâlâyî (K. 18/12-376)

Bir hayli zamandır sevgiliyi görmeyen Emrî, saatin tık tık sesini kalbinin atışına benzeterek şöyle kullanır:

Bir hayli zeman oldu seni görmeyeli ben

Sâat gibi kalbim o sebab etmede tık tık

Murad Emri (G.307/3-1246)

ç. Saat Sesi

Şeyh Galip, bu köşk, suyun sesinden saat gibi düzgün ses çıkarmaktadır derken saatin sesinin ne denli uyumlu olduğunu da göstermektedir:

Sâza hâcet yok sadâ-yı âbdan eyler bu kâh

Her târaf sandûka sâat gibi mevzûn tanîn

Şeyh Galip (Tarih 36/9-142)

3. Cep Saati

Sarkaçlı saatin XVII. yüzyılda icadıyla, dakik zaman ölçümü mümkün hale gelmiştir. Sarkacın bulunmasıyla ilk defa olarak saatlere dakika ve saniye kolları eklenmiştir. Huygens’in balans yayını geliştirmesi taşınabilir saatleri gerçek bir cep saati haline getirilebilmesini sağlamıştır. Balans yayının geliştirilmesi ile gittikçe küçülen saatler cepte ya da kolda taşınabilmeye başlamıştır (Kıncal, 2006: 43). XVII. yüzyıl saatçilik piyasasının oluştuğu dönem olmuştur. Avrupa saatleri ticari bir mal haline gelmiş ve Osmanlı zevk ve geleneğine uygun olarak üretilmiş ve bütün ülkeye yayılmıştır (Dünden Bugüne İstanbul, 1994: 379).

Yıldız, kelebek, yürek, çiçek, haç, yüzük, küpe, broş şeklinde yapılmaya başlanan saatler, kıymetli taşlarla süslenmiştir. Bir gösteriş aracı olarak cepte taşınmasından ziyade, zengin kişilerin giyiminin bir parçasını oluşturmuştur.³

Divan şiirinde de mekanik saatler XVII. yüzyılla birlikte görülmeğe başlar. Cep saatinin özellikle kapağı, parlaklığı, minesi, akrebi beyitlerde yer alırken basmalı, köstekli oluşu ile de şairlerin ilgisini çektiği görülmektedir.

a. Parlak

Nâbî, âlemin cebinde biz parlak bir saatiz derken dönemin özelliği olan saatlerin cepte kullanımı da göstermiş olmaktadır:

Cîb-i âlemde biz ol sâat-ı zerrînüz kim
Mâh taklid idemez gerdiş-i hemvârumuza
Nâbî (G.798/3-1057)

Cep saatinin kapağı parlaktır. Nâbî de bu konuya değinerek o demir yürekliye böyle saf temiz bir göğüs uygun olur. Saatin üzerine de böyle billur, beyaz kapak yakışır demektedir:

Ol kalb-i ahenine gerek böyle sîne-saf
Zarf-ı billur hoş yakışur saat üstüne
Nâbî (G. 713/3-994)

b. Mina

Kuyumcuların gümüş üzerine naksettikleri lacivert veya yeşil renkli sırça demek olan mina, saatle birlikte anılmaktadır.

Elbette olur sâat-ı minâ gibi mugber
Bu dâr-ı mükâfatda her kim dü-dil olsa
Nâbî (G. 678/3-969)

c. Akrep

XVII. yüzyıldan itibaren saatlerde akrep ve yelkovan görüldüğüne göre, Divan şiirinde de bu yüzyıldan itibaren yer almıştır. Saatçi çırağı için yazılmış olan Kâlâyî'nin gazeli, saatçilik terimleri ile örülmüştür. Örneğin akrep gibi olan saçının yarası, ten zarfından içe işlemektedir, diyen şair, saatçi çırağının güzelliğini saatle ilgi kurarak anlatmaktadır:

³ <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/zamanin-tik-taklari-saatler.html>

Akl-ı tâmmın çaldı uşşâkın o sâatçi beçe

Zarf-ı tenden zahm-ı zülf-i akrebi işler içe

Kâlâyî (Berây-ı sâat-nâme/1-375)

XVII. yüzyıl şairlerinden Kadı Şair Seyyid Vehbi, Menemen’de gördüğü akrep karşısındaki şaşkınlığını, bir rübaisinde dile getirirken hayvanlar içinde yılanı gördüğünü ve bildiğini ama akreple hiç karşılaşmadığını söyler. Akrep diye bildiği sadece saatin içindeki küçücük ibredir. Oysa Menemen’de saat başına bin akrep görmektedir: (Öztekin, 2006:128)

Şehr-i Menemen halkını yaru gördük

Biz mâr ile ünsiyeti enseb gördük

Biz akrebi sâatde görürken evvel

Sâat başına bunda bin akreb gördük

ç. Basma Cep Saat

Aksoyak, Basma saat teriminin, Hicri 8 Zilkade 1331/Miladî 9 Ekim 1913 tarihinde yazılmış, Rize iline ait 1509 no’lu şeriyeye sicili defterinde, “basma saatin değeri” cümlesinde geçtiğinden bu bilginin “basma saat” adında bir saat cinsinin olduğunu işaret ettiğinden söz etmektedir. Aynı zamanda basma, cep saati terimlerinden olup saat kapağını açmak için kullanıldığından -çünkü eskiden saatlerde ön ve arka kapakları açmak için basmak gerektiğinden- aşamalı basma mekanizması ile ilk basmada ön kapak, ikinci basmada arka kapağın açıldığını belirtmektedir (Aksoyak, 2009:15).

Basma cep saatine örnek olarak seçtiğimiz beyitler, Diyarbakırlı Osman Nuri Paşa Divan’ından seçilmiştir. Bu Divan, üzerinde çalıştığımız 19. yüzyıla ait bir eserdir. Eserin sahibinin adı, Osman; mahlası, Nuri’dir. Diyarbakır eşrafından Şeyh-zâde İbrahim Hafid Paşa’nın oğludur. 1803 Diyarbakır doğumludur. Tahsilini tamamladıktan sonra memleketinde bazı memuriyetlerde bulunan Osman Nuri Paşa, 1830’da Bağdat’a gitmiş, Vali Ali Rıza Paşa’nın maiyetinde çalışmıştır. Daha sonra Kars, Urfa, Muş, Mardin gibi yerlerde kaymakamlık, mutasarrıflık yapmıştır. Son memuriyetinden ayrılarak memleketi Diyarbakır’a gelip yerleşmiş ve 1856’da vefat etmiştir. Mezarı Fatih Cami’nin bitişiğindeki mezarlıkta, babasının yanındadır. Divan’ı vardır (Beysanoğlu, 1996:321).

Osman Nuri Paşa, Fatin Tezkiresinde de benzer bir biçimde şöyle geçmektedir: (Sarıkaya, 2007: 703)

“Adı geçen şair, Osman Nuri Paşa, Diyarbakırlı Şeyh-zâde merhûm İbrahim Paşa’nın oğludur. Önce Bağdat’a gitmiştir ve uzun süre orada bulunmuştur. Kendinden önceki merhûm Bağdat Valisi Ali Rızâ Paşa’nın yardımları ile kendisine Beylerbeyi rütbesi verilmiştir. Adı geçen valinin vefatından sonra İstanbul’a gelerek iki yüz altmış dört senesinde Urfa sancağı ve iki yüz altmış altı senesi Kars sancağı ve sonra Muş kazası ve ardından Mardin sancağı kaymakamlığına atanmıştır. Kendisinin Divançe olacak kadar şiiri vardır.⁴

⁴ “Nâzım-ı mumâ-ileyh Osmân Nürî Paşa Diyârbakır’lı Şeyh-zâde müteveffâ İbrâhim Paşa’nın mahdûmu olup mukaddemâ cânib-i Bağdad’a ‘azîmet ve birçok vakt ikâmetle Bağdad Valisi esbak Ali Rızâ Paşa merhûmun himmet ü iltimâsiyle uhdesine rütbe-i mîr-i mîrânî bi’t-tevcîh müteveffâ-yı müşârün-ileyhin vefâtından sonra Dersa’âdet’e bi’l-muvâsala iki yüz altmış dört senesi Urfa sancağı ve iki yüz altmış altı senesi Kars sancağı ve ba’dehu Muş kazası ve

XIX. yüzyıl şairi olan Osman Nuri Paşa, yaşadığı dönemde artık oldukça yaygınlaşmış olan saat kullanımını şiirine yansıtmakta ve basma bir saat istediğinden bahsetmektedir:

Elim koynuna sokdum istedimdi basma bir sâat

Utandı sonra verdi minekârî yosma bir sâat

Osman Nuri Paşa (G. 32/1-45a)⁵

Ko delsin sînemi sad pare etsin tîr-i müjgânın

Hemân ey kaşı yayın tek kemânın basma bir sâat

Osman Nuri Paşa (G. 32/3-45a)

XIX. yüzyılda Fransız saatlerine ilgi artmıştır. Bunun nedeni III. Selim'in Fransız kültürüne ve sanatına hayranlık duymasıyla ilgili olduğu sanılmaktadır. Mahfazası ya da zarfı bulunmayan bu saatlerde tüm mekanik parçalar bir cam fanus içindedir (Büyük Laruse, 1985: 10001). Osman Nuri Paşa da Fransız işi bir saat istediğini dile getirmiştir:

Fransızkârî bir sâat-i inayet eyledi Nûrî

Aceb ihsan eder mi bir de olma basma bir sâat

Osman Nuri Paşa (G. 32/5-45a)

Saatçilik terimleri ile örülü olan Kâlâyî'nin gazelinde basma bir saatten söz edilmektedir:⁶

Basma bir sâat demişdim biryol olmaz mı dedi

Beklerim semt-i Vefâdan belki ol bir yol geçe

Kâlâyî (Berây-ı sâat-nâme/8-376)

d. Köstekli Cep Saati

Cep saatlerinin çoğu köstek veya paldun denilen zincirlerle bir yere bağlanarak cepte taşınır. Yelek ve yelek cebinin gözükmesiyle birlikte saat zinciri de çokça kullanılmıştır. Köstek veya paldun altın, gümüş gibi değerli madenlerden olduğu gibi kaplama da olabilmektedir. Bu zincirler ya yeleğin bir yanından öteki yanına aşırılır (aşırma köstek) veya cebe konulan saatten başlayarak omuza tutturulur (Kıncal, 2006: 42). Altın bir köstekle yeleğin cebine takılan cep saatlerinin zengin süslemeli, değişik form örnekleri vardır. (saat yeleğin sağ cebine, köstek ise sol cebe konurdu.) Altın köstekli cep saati ise varlığın simgesi olmuştur (Büyük Larousse, 1985:10001). Divan şiirinde de köstekli saat, şairlerin hayal dünyasında değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır.

muahharen Mardin sancağı kâymakâmlığına me'mûr ve ta'yîn buyrulmuştur. Mûmâ-ileyhin dîvânçe olacak miktâr eş'ân vardır.”

⁵ H.1261 yılına ait Divan ve şairi, Osman Nuri Paşa hakkında daha detaylı araştırma tarafımdan yapılmaktadır.

⁶ Bu beyit için bkz: Aksoyak (2009) “Şerh Kitapları George Prior'u Tanır mı?”, *Turkish Studies*, Volume 4/6, s. 13-21.

Tab'î, sevgilinin saçına olan bağlılığını dile getirirken köstekli saatten yararlanmaktadır:

Hayâl-i hâl-i anber habbeler âvîze-yi dildir

Derûnum sâati kösteklidir gîsû-yı cânâna

Tab'î .(58/3-205)

Nâbî' de insan ömrünün kat kat zincirle bağlansa da durmayıp geçeceğini anlatırken köstekli saat benzetmesinden yararlanmaktadır:

Sâat-ı evkat-ı ömr nâzenin durmaz geçer

Nâbiyâ bağlansa kat kat âhenin zencîr ile

Nâbî (G. 664/ 9-959)

4. Çalar Saat

Ayarlanınca zamanında çalan saat çeşididir. Eğridirli Şeyhî'nin beş beyitlik saatle ilgili gazelinde çalar saat benzetmesi bulunmaktadır. Gül bahçesinin koynundaki bülbül, çalar saat gibidir. Gül zamanının geldiğini bildirmektedir:

Dem-be-dem savtıyla bülbül bildirir vakt-i gülü

Bir çalar sâatdir ol koynunda gülzârın hemân

Eğridirli Şeyhî (G.120/3-207)

Nazir İbrahim, çalar saat gibi havada çan çalma derken çalar saatin çıkardığı sestene ve biçiminden yararlanmaktadır:

Dakika fevt idersen itibar itmez sana merdan

Çalar sâat gibi hevâda çan çalma heman gör geç

Nazir İbrahim (G. 90/4)

5. Asma Saat

XVII. yüzyılda sarkacın saate uygulanmasından sonra, ayaklı duvar saatleri ortaya çıkmış, XVIII. ve XIX. yüzyılda bu tip saatler yaygın olarak kullanılmıştır (Korkmaz, 2010:5). Bu yüzyıllarda yaşamın içinde var olan bu saat çeşidine, Divan şiirinde de rastlamak mümkün olmaktadır:

Bilirdin han-ı yagmayı visalin vakt-i ta'yinin

Olaydı ol perî tek hânesinde asma bir sâat

Osman Nuri Paşa (G.32/2-45a)

Sonuç

İnsanlık tarihinde zaman kavramı hep bir şekilde yer almaktadır. Çünkü insanlar yaşamlarını düzenleme gereği duymuşlardır. Bu sayede en basit yollardan başlamak üzere bugünün teknolojisine uzanan bir serüven başlamıştır. İlk olarak su, güneş, kum saatleri kullanılmaya başlanmış; XVII. yüzyıla gelindiğinde mekanik saat devreye girmiş ve halk arasında da yaygınlaşmıştır. Saat, gerçek hayattaki varlığını bu şekilde sürdürürken Divan şiirine yansımaları da aynı gelişim çizgisini yansıtan şiir örnekleri ile göstermiştir.

Divan şiirinde saat, hem soyut bir kavram olarak hem de fiziksel bir aygıt olarak ele alınmıştır. Saat, zaman kavramı olarak Divan şairinin dünyasına girdiğinde, zaman çekilmez olur. Çünkü şair için zaman, ya her an sevgiliyi beklemek ya da sürekli dert çekmek demektir. Sevgilinin saati saatine uymamasından dert yanan Divan şairi, bir işin yapılması için uğurlu sayılan eşref saatinden de söz etmiştir.

Fiziksel bir aygıt olarak saat, Divan şiirinde, XVI. yüzyıl şairlerinde kum saatinin işlenmesiyle görülmektedir. Divan şairi, kum saatini bazen göze, bazen vücuda benzeterek sevgiliyi nasıl hasretle beklediğini anlatmıştır. Aşığın gönlü parça parçadır bu haliyle de kum saatinde benzetilmektedir. Divan şairi, hayal dünyasında kurguladığı değişik benzetmelerle kum saatini felek, cömertlik, peri, pazarlık gibi konularda da kullanmıştır.

XVII. yüzyıl ve devamı şairlerinde mekanik saatlerin işlendiğini görmek mümkündür. Saat, hediye aracı olması, kalp atışına benzemesi, sesi, parlaklığı, minası, akrebi gibi özellikleri ile Divan şiirinde yer almış; köstekli, basmalı, çalar saat, asma saat gibi saat çeşitleri de beyitlerde kullanılmıştır. Böylelikle şair, gerçek dünyadaki gelişmeleri kendi hayal dünyasında şekillendirip zamanla olan bağı kuvvetlendirmiştir.

KAYNAKÇA

- AK, Coşkun (1987), Muhibbî Divanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- AKPINAR, Şerife (2002), Lâmi'î'nin Vâmık u Azrâ Mesnevisinde Astrolojik Unsurlar. www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s12/akpinar.pdf
- AKPINAR, Şerife (2006), Âgâh Divanı ve İncelenmesi, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2009), “Şerh Kitapları George Prior’u Tanır mı?”, *Turkish Studies*, Volume 4/6, s. 13-21.
- ALPAYDIN, Bilal (2007), Ref’î Kâlâyî Divanı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1996), Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C.1. Ankara.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), Nâbî Divanı, M.E.B. yay. İst. Büyük Larousse (1985), C.16. İstanbul.
- DİZER, Muammer: İslam’da ve Osmanlılarda Saat 9 Temmuz 1983 Milliyet
- DÖNMEZ Parlak, Betül (2006), Eğridirli Şeyhî Divanı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi C.6 İst. 1994.

- FELEK, Özge (2007), Fehim-i Kadim Divanı'nın Tahlili, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KALKIŞIM, Muhsin (1994), Şeyh Galip Divanı, Akçağ, Ankara.
- KARACAN, Turgut(1991), Sabit Divanı, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas.
- KAVRUK, Hasan (2001), Şeyhülislam Yahya Divanı, M:E:B. yayımları, Ankara.
- KAYA, Necla (2009), Tab'î Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KINCAL, Özge Duygu (2006), Tüketici Davranışlarının Saat Tasarımına Etkisi (Kol Saati Örneği), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KOÇU, Reşat Ekrem (1969), Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Sümerbank Kültür Yayınları.
- KORKMAZ, Ahmet (2010), Zamanı Ölçen Tasarım Araçları ve Kişisel Saatler, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- KURNAZ, Cemal (1996), Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili, M.E. B. Yayınları, İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talat (2000), Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, Akçağ, Ankara.
- ÖZTAHTALI, İbrahim İmran (2009), Bursalı Murad Efendi ve Divanı, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.3, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- SARIKAYA, Orhan (2007), Tezkirecilik Geleneği İçerisinde Fatim Tezkiresi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞENGÜN, Necdet (2006), Nazîr İbrahim ve Divanı, Basılmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TARLAN, Ali Nihat(1992), Hayâlî Divanı. Akçağ.
- TAVUKÇU, Orhan Kemâl (2000). Ahmed Rıdvân Hüsrev ü Şirin, Basılmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Türkçe Sözlük (1998). TDK. Ankara.
- ZÜLFE, Ömer (2009) On Altıncı Yüzyıl Şairi Selikî ve Şiirleri. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri 3190. Ankara.